

Scientific article
IRSTI 21.31.35

<https://doi.org/10.32523/3080-1281-2026-156-3-100-111>

THE HISTORY AND CURRENT STATE OF THE ARMENIAN APOSTOLIC CHURCH. ITS TRACES IN KAZAKHSTAN

^a ✉ **Yernar ABZALOV** , ^a **Mustafa Unal**

^a *Erciyes University, Kayseri, Turkiye*

✉ ernarabzal345@gmail.com

Abstract. Armenians are one of the peoples that have professed Christianity since ancient times and have formed their own national church. The history of the formation of the Armenian Apostolic Church, its dogmatic features, contemporary religious activities, and activities in Kazakhstan remain insufficiently studied in domestic religious studies. The aim of this article is to provide a comprehensive analysis of the historical formation of the Armenian Apostolic Church, its religious characteristics, its place in Christian theology, its contemporary institutional status, and its history and activities in Kazakhstan. The study employs historical-comparative, systematic, source-based, and methods of the history of religions. It examines the early history of the Armenian Church, its independent development after the Council of Chalcedon, the historical and spiritual role of the Catholicosate of Etchmiadzin, and the evolution of its activities during the Ottoman, Russian, and Soviet periods. In addition, the religious life of the Armenian diaspora in Kazakhstan, the activities of the Church of St. Karapet, and the significance of khachkars as religious and cultural heritage are analyzed. The findings help determine the role of the Armenian Apostolic Church in preserving national identity and in the confessional landscape of contemporary Kazakhstan.

Key words: Armenian Church; religious phenomenon; apostolic church; council; autocephaly; khachkar; catholicosate; patriarchate.

For citation:

Abzalov, Y., & Unal, M. (2026) The History and Current State of The Armenian Apostolic Church. Its Traces in Kazakhstan. *Jete – Journal of Philosophy, Religious and Cultural Studies*, 156 (3), 100-111 <https://doi.org/10.32523/3080-1281-2026-156-3-100-111>

АРМЯН АПОСТОЛДЫҚ ШІРКЕУІНІҢ ТАРИХЫ, ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ІЗДЕРІ

^a Ернар АБЗАЛОВ, ^a Мұстафа УНАЛ
^a Эржиес Университеті, Кайсери, Түркия

ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ АРМЯНСКОЙ АПОСТОЛЬСКОЙ ЦЕРКВИ. ПРИСУТСТВИЕ В КАЗАХСТАНЕ

^a Ернар АБЗАЛОВ, ^a Мустафа УНАЛ
^a Университет Эрджиес, Кайсери, Турция

Аңдатпа. Армян халқы христиандықты ежелден ұстанып, өзіндік ұлттық шіркеуін қалыптастырған халықтардың бірі. Армян Апостолдық Шіркеуінің тарихи қалыптасуы, догматикалық ерекшеліктері, қазіргі діни қызметі және Қазақстандағы қызметі отандық дінтану ғылымында жеткілікті зерттелмеген. Мақаланың мақсаты – Армян Апостолдық Шіркеуінің тарихи қалыптасуын, діни ерекшеліктерін, христиан теологиясындағы орнын, қазіргі институционалдық жағдайын және Қазақстандағы тарихы мен қызметін кешенді талдау. Зерттеуде тарихи-салыстырмалы, жүйелік, деректанулық және діндер тарихы әдістері қолданылды. Армян шіркеуінің ерте тарихы, Халкидон соборынан кейінгі дербес даму жолы, Эчмиадзин католикосатының тарихи-рухани рөлі, сондай-ақ Осман, Ресей империясы және Кеңес кезеңдеріндегі қызметінің эволюциясы қарастырылды. Сонымен қатар Қазақстандағы армян диаспорасының діни өмірі, Әулие Карапет шіркеуінің қызметі және хачкарлардың діни-мәдени мұра ретіндегі маңызы талданды. Зерттеу нәтижелері Армян Апостолдық Шіркеуінің ұлттық бірегейлікті сақтаудағы және қазіргі Қазақстанның конфессиялық кеңістігіндегі орнын айқындауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Армян шіркеуі; дін феномені; апостолдық шіркеу; собор; автокефалия; хачкар; католикосат; патриархат.

Аннотация. Армяне являются одним из народов, исповедующих христианство с древних времен и сформировавших собственную национальную церковь. История формирования Армянской Апостольской Церкви, её догматические особенности, современная религиозная деятельность и деятельность в Казахстане недостаточно изучены в отечественном религиоведении. Цель статьи – комплексный анализ исторического формирования Армянской Апостольской Церкви, её религиозных особенностей, места в христианском богословии, современного институционального положения, а также истории и деятельности в Казахстане. В исследовании использованы историко-сравнительный, системный, источниковедческий методы и методы истории религий. Рассмотрены ранняя история Армянской Церкви, её самостоятельное развитие после Халкидонского собора, историко-духовная роль Эчмиадзинского католикосата, а также эволюция её деятельности в османский, российский и советский периоды. Кроме того, проанализированы религиозная жизнь армянской диаспоры в Казахстане, деятельность церкви Святого Карапета и значение хачкаров как религиозного и культурного наследия. Результаты исследования позволяют определить роль Армянской Апостольской Церкви в сохранении национальной идентичности и в конфессиональном пространстве современного Казахстана.

Ключевые слова: Армянская церковь; религиозный феномен; апостольская церковь; собор; автокефалия; хачкар; католичество; патриархат.

Дәйексөз үшін:

Абзалов, Е., Унал. М. (2026) Армян апостолдық шіркеуінің тарихы, қазіргі жағдайы және Қазақстандағы іздері. Jete – Journal of Philosophy, Religious and Cultural Studies, 156 (3), 100-111 <https://doi.org/10.32523/3080-1281-2026-156-3-100-111>

Для цитирования:

Абзалов, Е., Унал. М. (2026) История и современное состояние Армянской Апостольской церкви. Присутствие в Казахстане. Jete – Journal of Philosophy, Religious and Cultural Studies, 156 (3), 100-111 <https://doi.org/10.32523/3080-1281-2026-156-3-100-111>

Кіріспе

Армян апостолдық шіркеуі – христиан әлеміндегі ең көне әрі бірегей ұлттық шіркеулердің бірі. Ол ғасырлар бойы армян халқының діни сенімін ғана емес, ұлттық болмысын, мәдени мұрасы мен рухани құндылықтарын сақтап келген маңызды институт ретінде танылған. Тарихи тұрғыдан бұл шіркеу жалпы христиандық өркениетте өзіндік догматикалық ерекшеліктерімен және дербес даму жолымен ерекшеленеді. Географиялық орналасуы да кең әрі өзіндік колориті сақталған шығыс шіркеулерінің бірегейі. Әлемнің бірнеше елдерінде де өкілдіктері бар тарихи конфессия деп айтуға болады. Догматикалық жағынан византиялық христиандықтан да римдік католиктіктен де ерекшеленеді. Арменияның христиан дінін мемлекет ретінде алғаш қабылдағанын ескерсек, тарихи қалыптасуында да өзіндік ерекшеліктері бар. Аталмыш шіркеудің тарихи отандары Арменияда патриархаты бар. Сонымен қатар Түркияда, Ливанда, Израильде ірі діни орталықтары патриархаттары орналасқан. Әлемде 24 епархиясы мен 9 миллионнан астам ерушілері бар.

Мақаланың негізгі мақсаты – Армян апостолдық шіркеуінің тарихи қалыптасуын, теологиялық орнын, қазіргі институционалдық жағдайын және Қазақстандағы армян диаспорасының діни қызметін кешенді түрде талдау. Зерттеуде тарихи-салыстырмалы, жүйелік және деректанулық әдістер қолданылып, шіркеудің ежелгі дәуірден бүгінгі күнге дейінгі даму кезеңдері ғылыми негізде қарастырылды.

Зерттеу тақырыбының теориялық негізі үшін бірқатар шетелдік әрі отандық деректерді қарастырдық. Түркиялық тарихшы Джанан Сейфелінін (Canan Seyfeli, 2019) мазмұнды еңбектерін, Осман заманындағы армяндардың жағдайын зерттеу барысында қолданылды. Сонымен қатар, армян халқының Кавказ аумағында қайта мемлекет құрып, Ресей патшалығы құрамына қосылу дәуіріндегі армян шіркеуіне баға беру үшін ресейлік зерттеушілер мен елшілердің (Грибоедов, 1917), (Дворкин, 1997) естеліктерін, зерттеулері қолданылды. Ал, теологиялық жағын анықтау үшін православтық сөздік пен Томсонның еңбектеріне сілтеме жасалды.

Зерттеу нәтижесі бойынша, отандық дінтануға Армян апостолдық шіркеуін таныстырды, оның құрылымын, теологиялық қырын, тарихы мен әлеуметтік жағдайын көрсетті. Ғылыми жаңалық ретінде аталмыш шіркеудің Қазақстанға келу оқиғасын, орналасуын, қазіргі қызметі баяндалды.

Зерттеу әдіснамасы

Бұл зерттеу тарихи салыстырмалық әдісті қолданды. Себебі діндер тарихында қолданылатын ең негізгі әдіс. Діндер мен конфессиялардың әртүрлі мектептері мен ағымдары теологиялық, доктриналық себептерден бөлінумен қатар саяси, геосаяси себептерді де қамтиды. Армения – өзінің тарихында көптеген тарихи оқиғаларды бастан кешірді. Рим империясының құрамында болып Рим негізіндегі шіркеулерді қабылдамады. Кавказда грузиндермен қатар ұлттық шіркеу қалыптастырған екі халықтың бірі болды. Сонымен қатар, армян шіркеуі өзінің шежіресін (исламдағы силсила аналогы) – Иса пайғамбардың апостолдарымен байланыстырады. Рим империясы тарапынан ұйымдастырылған соборларда қатысып, кейін бөлінеді. Салыстырмалы талдасақ, Римнің жолымен сенім қалыптастырмайды. Кейінгі мұсылман патшалықтары құрамында болған кездерде де рухани орталықтарын сақтай алады.

Тарихи салыстырмалық талдауда бір құбылысты кезең-кезеңдерге бөліп қарау заңды. Біз де осы зерттеуде армян шіркеуінің тарихи қалыптасуын төмендегідей кезеңдерге бөлдік:

1. Армян апостолдық шіркеуінің қалыптасуы. Апостолдарымен байланыстыратын мифтік оқиғалары. Армян халқының христиандық қабылдауы. Эчмиадзин патриархатының қалыптасуы.
2. Армян жұртының Осман сұлтандығы құрамына кіруі. Ыстанбұл патриархатының құрылуы. Танзимат реформасынан кейінгі жағдайы. Түркияның Республика кезеңіндегі армян шіркеуінің статусы.
3. Армян шіркеуінің Ресей империясы және Кеңес заманындағы жағдайы. Ұлттық ояну әрекетінде шіркеудің рөлі.
4. Армян шіркеуінің Қазақстандағы көріністері мен қазіргі жағдайы.

I. Армян апостолдық шіркеуі мен Қазақстан арасында жақсы қарым-қатынас бар. Армян шіркеуінің өкілдері (Киликия католикосаты) Қазақстанда өтетін Дәстүрлі діндер мен көшбасшыларының барлық съездеріне қатысып отырады.

Армян апостолдық шіркеуінің рухани басшысын – католикос деп атайды. Католикос – жер жүзіндегі барлық армянның рухани көшбасшысы. Католикос – қазіргі Арменияның Эчмиадзин қаласында орналасқан.

Рим папасы немесе православ патриархтары сияқты сайлау арқылы католикос таңдалады. Қазіргі уақытта бұл лауазым иесі – Гарегин II. Армян апостолдық шіркеуінің тарихынан есептегенде 132-ші католикос.

Апостолдық деп аталулары да тарихи мәнге ие. Иса пайғамбардың апостолдары (хауарилері) – Фаддей мен Бартоломейдің (35-60 жж) тарапынан дін қабылдағандарын, кейін төртінші жүзжылдықта Әулие Григорийдің миссионерлігімен сенім күшейткендерін алға тартады. Аталмыш екі апостолдан дін үйренгесін апостолдық шіркеу деп аталады. (Ersan, 2007)

Апостол Фаддей факторына жеке тоқталатын болсақ тек аңыздық сипатта көреміз. Атақты армян тарихшысы Мовсес Хоренаци Эдесса қаласының армян текті билеушісі Абгардың сарайындағы ақсүйектер (министрлер) патша ауырып қалған кезде Иса пайғамбарды патшаны емдеп беруге шақыртады. Иса пайғамбар бара алмайтынын алайда, бір апостолын жіберетінін айтады. Жіберген апостолы Фаддей болды, Иса пайғамбар дүниеден өткесін (христиан сенімінде көкке көтерілуі) Фаддей Эдессаға келіп, Абгар патшаны емдеп, христиандықты қабылдатады. Абгар патша апостолды көрші Артаз қаласына жіберіп, дін уағыздауды тапсырды. Аталмыш қаланың патшасы Санатрук христиан қабылдап алып, жергілікті армяндардың қысымынан қорқып, кері бас тартады. Фаддей уағыздары әсерлі болып, сарайдағы біраз адам христиандыққа өтеді. Санатрук патша оларды өз дінін сатушылар деп, өлім жазасына кесті. Фаддейді абақтыға жабады. Фаддей қашып шығып, дінді қайта уағыздайды. Санатрук патша Фаддейді арыстандарға тастап, кейін өртенген пешке салады. Екі жағдайда да апостол аман қалады. Осы оқиға көп армянның христиандыққа өтуіне себеп болады-мыс. Айласы таусылған Санатрук патша Фаддейді өлтіру жазасына кеседі. Фаддей дүниеден өткен жерге армян христиандар шіркеу тұрғызады. (Thomson, 2012)

Армян шіркеуінің ғибадаттарында апостол Фаддейге арналған дұғалар, притчалар, шарақандар арналған. Армян діни канондарын қамтитын кітап Канонагир Хайоцте апостол Фаддейдің атымен аталатын (Ағарту дәуіріндегі Урха қаласындағы Қасиетті Апостол Фаддейдің канондық ережелері) апокрифтік жазбалары бар. (Брокгауза, 1890)

Апостолдар Бартоломей мен Фаддей армян шіркеуінің негізін қалаушылар ретінде құрметтеледі. Аңыз бойынша, елші Бартоломей уағызының алғашқы бөлігін Парфия империясында жүргізіп, Едем провинциясына (Үндістан маңында) жеткен. Парфия патшалығына кіргеннен кейін, ол шамамен б.з. 60–66 жылдары Арменияда христиан дінін таратып, Сюник провинциясындағы Ордват ауылында миссиясын бастап, сол жерден Гогтн провинциясына көшкен. Дереккөздерге сәйкес, армян патшасы Санатруктың билік құрған 29-шы жылында ол парсы тегінен болған избасарларының бірі Кумсиді сол жерде епископ етіп тағайындаған, содан кейін Арташатқа кеткен. Арташатта Бартоломей апостол Фаддеймен кездескен, бұл Бартоломей Арменияда тек Фаддей шейіт болғаннан кейін ғана уағыз айтқан деген пікірді жоққа шығарады. Арташаттан елші Зареванд ауданына, содан кейін Андзеватсик ауданындағы Агбак қаласына барып, христиан дінін уағыздап, патшаның әпкесі Вогуи ханшайымды жаңа сенімді қабылдады. Бартоломейді жазалау үшін патша азарапет (мыңдық) Терентийді жіберді, ол да христиан дінін қабылдап, шоқындырылды. Патша Санатруктың бұйрығымен Бартоломей мен шәкірттері Вогуи және Терентий сотқа тартылды. Жауап алғаннан кейін, 66 жылы Бартоломей дүре соғылып өлтірілді, ал қалғандары қылышпен өлтірілді. Кейбір шіркеулердің айтуы бойынша, Бартоломей теріге шаншылып шейіт болды, сондықтан ол көбінесе иконографияда өз терісін ұстап бейнеленген. Агбак қаласы оның шейіт болған жері ретінде көрсетілген (Canan Seyfeli, 2019).

Армян шіркеуінің иконография дәстүрінде апостол Бартоломей қанжар мен Құдай Ананың иконасын ұстап бейнеленген. Аңыз бойынша Бартоломей уағыз миссиясымен жүргенде Мариям ана қайтыс болып, оның жерлеуіне қатыса алмаған. Осы оқиғаға өкінген Бартоломейді жұбату үшін апостол Жохан Құдай ана тірлігінде ұстаған иконаны табыстаған. Мовсес Хоренацидің айтуынша, Бартоломей бұл белгішені Арменияға әкеліп, Андзеватсик ауданындағы Дарбноц Кар деп аталатын жерге қойған, кейінірек осы белгішенің құрметіне монастырь құрылған. Апостол Бартоломейдің Армениядағы қызметі туралы ақпарат тек армян тілінде ғана емес, сонымен қатар сирия және латын дереккөздерінде де бар. Елші Бартоломейге арналған уағыздар, дұғалар және шарақандар ортағасырлық армян әдебиетінде маңызды орын алады. Міне бұл армян шіркеуінің өзіндік уағыз насихаттарында қолданатын деректері мен әңгімелері. Ал, саяси тарихтағы көзқараспен таныссақ армян халқы христиан дінін IV ғасырда қабылдады. Иранның Арменияға IV ғасырдағы шабуылынан Армян ханзадалары Трдат пен Григорий Рим империясына жөнелтіледі. Трдат Римде, Григорий Каппадокияда өседі. Григорий – Армян шіркеуінде жоғарыда айтылған екі апостолдан

кейін құрметтелетін әулиенің бірі. Трдат Рим империясының қолдауымен Армения патшалығын қайтадан қалпына келтіреді, Григорий болса патшалыққа уәзір болуға оралады. Алайда Трдат пен армян халқы өзіндік мифологиялық сенімдерден бас тартпаған. Григорий болса Каппадокия аймағынан христиандық қабылдап келген-ді. Армян ұлттық мерекесінде Григорий армян мифологиясындағы құдай Анаитқа құрбан шалудан бас тартқаны үшін абақтыға жабылады. Оның шәкірттері болған қырыққа жақын әйелді өлім жазасына кеседі. Аңыз бойынша Христиандарды қудалаған Трдат патша қатты науқасқа шалдығып, оны емдеуге түрмеден Григорийді босатады, Григорий 60 күнде патшаны емдеп шығарады. Осы оқиғадан кейін Трдат патша мен сарай кеңесі христиандықты қабылдап, 301 жылы Армения патшалығында христиандық мемлекеттік дін ретінде жарияланады. Бұл деректерді біз армян тарихшысы Агатенгелостан көреміз. Әрине аталмыш мәліметтерде де аңыздық сипат басымырақ, дегенмен хронологиялық сәйкестік ғылыми негіздерге жақын (Küçük, 1997).

Апостол Григорий өзі тәлім алған Каппадокия патшалығындағы ұстаздарынан католикосаттық дәреже алып, қазіргі армян шіркеуінің орталығы Вагаршапатта Эчмиадзин апостолдық монастырын тұрғызды. Армян шіркеуінің тарихтағы іздерін біз христиан дінбасыларының барлық алғашқы соборларынан көре аламыз. 325 жылғы Никея соборында Армян шіркеуінің өкілдері қатысқан (Дворкин, 1997).

451 жылы жалпыхристиан қауымының Халкидон соборына дейін армян христиандарының Рим шіркеуімен ешқандай доктриналық проблемалары болған жоқ. Христиан дінбасылары арасында Исаның қалай Құдай бола алатыны туралы пікірталастар кезінде келіспеушіліктер туындады. Армяндар Исаға берілген екі қасиетті тең қабылдамай, оның құдайлық қасиетіне ғана Әкенің табиғаты мен болмысына сенуді жөн көрді. Рим шіркеуінің үстемдігін қабылдамай, Халкидон кеңесінің шешімін мойындамай, Рим Папасының құдіреті мен үстемдігіне сенбей, армяндар өздерінің шіркеуін құруға кірісті.

Армяндардың Рим шіркеуімен қарсыласуының саяси факторлары да бар. Армяндардың Ұлы патшалығының әлсіреуі салдарынан олар ұзақ жылдар бойы Рим империясының вассалитетінде болды. III ғасырдан бастап Армян жерлеріне Рим мен Сасанилердің таласы басталды. Бұл саяси оқиғалар армяндардың өзара іштен бөлінулеріне де жағдай жасады. Бір тараптан Римның бір тараптан Сасанилердің қысымынан шаршаған армяндарды біріктіруде аталмыш апостолдық шіркеу маңызды рөл атқарды. Рим империясының езгісінде қалған халықтың Рим шіркеуінің уағыздарына илана қоюы да қиындық туғызды. Апостолдар Павел мен Петрдың іліміне негізделген Рим христиандығынан бөлек болуды көздегендері байқалады. Сондықтан альтернатива ретінде апостолдар Фаддей мен Бартоломейді таңдады.

V ғасырда Эчмиадзин епархиясы Византия шіркеуінен бөлініп, ал епархия католикосатқа, яғни жалпы рухани басшылыққа айналды. Эчмиадзин католикосаты армяндардың өзіндік патриархаты ретінде пайда болды. XIII ғасырдағы моңғол-татар шапқыншылығынан соң аталмыш католикосат армян халқымен бірге Анадолының ішкі аймақтарына көшті. Анадолы аймағында Ахтамар (Ван көлі маңы) және Сис (Адана маңы) армян католикосаттары да жұмыс жасай бастады. 1441 жылы Эчмиадзин монастырлығы төңірегіне қайта жинақталып, қайта құрылды. Дегенмен жоғарыда аталған екі католикосат өз жұмыстарын тоқтатқан жоқ. Эчмиадзин католикосаты Ереван, Карс, Баезид, Эрзурум және олардың төңірегіндегі армяндардың рухани орталығы болды. Сондай-ақ 17 ғасырдың аяғынан бастап Ыстанбұл армяндарының да рухани орталығына айналды. Осман империясының атақты сұлтаны II Мехметтің Ыстанбұлды жаулауымен Ыстанбұлда осы аймақтағы армяндарды біріктіретін патриархат құрылған. Патриархат қазіргі таңда армян орталық шіркеуінің автономиялық патриархаты болып есептеледі. Ахтамар католикосаты Ван және оның төңірегінде қызмет етті; Сис католикосаты Козан, Адана, Мараш, Зейтун, Урфа, Румкале, Бирежик, Низип, Антеп, Гурун, Даренде, Диврик, Малатия, Бехисни, Антакия, Алеппо және Латакия армяндары біріктірілген рухани орталық болды. XV ғасырдан бастап Эчмиадзин католикосы сайлау арқылы, Сис пен Ахтамар католикосаты мұрагерлік жолмен тағайындалды. Жалпыармяндық шіркеуге автономиялық деңгейде бағынатын Иерусалим қаласында тағы бір патриархат бар (Православная энциклопедия, 2009:501).

Армян халқының өмір сүру ареалы әртүрлі кезеңде өзгерістерге ұшырап отырды. Себебі, Кавказ аймағы Селжұқ патшалығының, Илхани әулетінің, Осман патшалығының, Сефевид шахтығының, Ресей империясының құрамына қосылып, әр патшалықтың иелігіне айналды. Аталмыш ортағасырлық державалар ішінде тек Ресей империясының ғана діндес екенін байқаймыз. Орта ғасырларда мұсылман империяларының ортасында қалған армян шіркеуі осы елдердің «зыммилары» қатары есептелді.

II. Армяндардың Ыстанбұл патриархатының тарихы да Осман империясының әр кезеңдердегі саяси, экономикалық жағдайларымен, өзгерістерімен байланысты. Ыстанбұлды жаулап алғаннан кейін, Сұлтан Мехмет алдымен қаланың грек тұрғындарынан өздерінің діни дәстүрлеріне сәйкес патриарх сайлауды сұрады. Содан кейін ол Георгиос Куртезис Сколярийді жаңа патриарх етіп тағайындауды мақұлдап, оған «Геннадий» атағын берді. Кейіннен Сұлтан патриархатты басқару туралы жарлық шығарды, онда Геннадийдің өзінен бұрынғылардың барлық құқықтары бар екендігі, Осман империясы аумағында тұратын православие халқы бұдан былай оның жауапкершілігінде болатындығы, олардың діни мәселелері бұрынғыдай Патриархаттың Рухани кеңесінде қаралатындығы және бұл құқықтар оның қолдауы мен кепілдігінде екендігі айтылды (Seyfeli, 2019)

Мехмет сұлтан Осман жеріндегі армяндардың гректерге ұқсас бір рухани орталығы болғанын қалады. Дегенмен бұл патриархат гректердің Ыстанбұлдағы тарихи патриархатынан (Константинополь) әлдеқайда өзгеше болғаны белгілі. Мехмет сұлтан алғашқы уақытта армяндарды патриархат емес епископтық деңгейде құрды. Армян епископтығының патриархатқа айналуы сұлтан Мехмет Фатихтың 1453 жылы Константинопольды жаулап алған жылдарымен байланысты. Сұлтан Византияның астанасын жауламас бұрын, империя астанасы болған Бурсадағы армяндарға жылы қарым-қатынас көрсетіп, армян шіркеуінің бас епископы Ховагиммен байланыста болған. Сұлтан жаулап алу оқиғасынан кейін, армяндарды Ыстанбұлға көшіріп, 1461 жылы Армян патриархатының негізін қалайды. Ховагим митрополит болса патриарх ретінде бекітіліп, Осман империясының территориясындағы барлық армян христиандарының рухани басшысына айналады. Жаңа құрылған патриархат үшін әлбетте ірі шіркеулердің рұқсаты мен қолдауы керек. Ыстанбұлда орналасқан ғаламдық патриархаттың оған рұқсат етпейтіні белгілі. Алайда, армяндар да рухани тұрғыда грек шіркеуін де, римдіктердің шіркеуін де мойындаған қауым емес. Армяндар рұқсат алу керек болған жалғыз автокефалды шіркеу Эчмиадзин католикосаты болды. Патриархат формалды түрде католикосаттың үстем екенін мойындай отыра жұмысын әлі күнге дейін жалғастыруда.

Кейбір зерттеушілердің пікірінше Сұлтан Фатих заманында армян шіркеуі басшысы толық патриарх ретінде емес, бас епископ деп аталды. Ол кезде қазіргі Түркияның оңтүстік аймағы болып есептелетін аймақтардағы Ван және Сис қалалары Осман иелігі емес еді. Аталмыш қалаларда да армян халқы көп шоғырланған және олардың жоғарыда атағанымыздай өз католикосаттары бар еді. Сұлтан Селим I тұсында Осман империясы аумағы айтарлықтай кеңіді. Чалдыран түбіндегі соғыста Сефевидтерді жеңгесін екі католикосат Осман егемендігіне өтті. Селим сұлтанның осы жеңістерден кейін Таяу Шығыс кампаниясы басталғаны тарихтан белгілі. Мысыр мен Шамдағы Мәмүлік билігі құлап, Сұлтан Селим өзін халифа деп жариялаған уақытта Иерусалим қаласы да Осман иелігіне қарады, осы орайда армяндардың Эчмиадзин, Ван, Сис, Иерусалим қалаларындағы діни институттары да сұлтан билігін мойындады. Ал астанада орналасқан діни орталықтың атақ-беделі жоғары болатыны белгілі. Осылайша Ыстанбұлдағы бас епископ Селим Явуз және баласы Сүлеймен I сұлтандар тұсынан бастап патриарх (1543) деп аталды (Seyfeli, 2019). Жоғарыда айтқанымыздай Осман сұлтандығының орта ғасырлық тарихында армяндар және олардың шіркеуі зымми статусында болғанын тағы бір мәрте еске саламыз.

Осман империясындағы ең ірі өзгеріс танзимат реформасы болды. Осы реформа тұсында армян шіркеуінің тағдыры да жаңа бетбұрысқа бет алды. 1839 жылы Танзимат кезеңінің бастапқы кезеңі әлеуметтік өзгерістер тұрғысынан айтарлықтай жеткіліксіз болды, себебі ол негізінен өмірді, ар-намысты және мүлікті қорғауға қатысты болды. Алайда, 1856 жылғы Реформа Жарлығымен мұсылман еместерді Осман азаматтығына біріктіру басымдыққа айналды. Осы мақсатта Реформа Жарлығы мұсылман еместерге Осман мемлекетінің азаматтары ретінде теңдік уәде етті. Сонымен қатар олардың діни қауымдастықтар ретіндегі артықшылықтарының сақталуына кепілдік берді. Реформа Жарлығы алдымен мұсылмандар мен мұсылман еместерді тең деп жариялады және міндетті әскери қызметке алу және мемлекеттік қызметке қосу бастасмасын көтерді.

XIX ғасыр бойы Ыстанбұлдағы армян қауымдастығы Осман империясындағы армяндардың экономикалық, саяси және мәдени орталығына айналды. Ғасыр басында Ыстанбұлда шамамен 150 000 армян өмір сүрді. 1844 жылға қарай бұл сан шамамен 222 000-ға жетті. Ғасырдың екінші жартысында бұл көрсеткіш 250 000-нан 300 000-ға дейін өсті. Осман империясы астанасында армян халқының өсуі урбанизацияның және қаланы маңызды бизнес орталығы ретінде қалыптасуының көрсеткіші деуге болады. (В.Тунян)

Армяндардың өзіндік ерекше өмір салты болды, ал олардың мәдени және білім беру істерін негізінен дін қызметкерлері және элиталық зайырлы топтар жүргізді. 1860 жылға дейін Осман империясындағы армян қауымдастықтарын Ыстанбұл патриархаты басқарды, онда халықтың өкілдігі іс жүзінде болмады. Ыстанбұлда армян халқының ақсүйек байлары да көп орналасты. Армяндардың күшті-қуатты табын амиралар деп атады. Амиралар жанама түрде Ыстанбұл патриархатын қолдап, демеушілік беріп, жанама басқарып та отырды.

Танзимат заманында Осман империясындағы дәулетті адамдардың балаларының Францияда оқу тенденциясы байқалады. Франция университеттерінде бұл кездерде еркін ойлаудың пісіліп-жетілген шағы. Осман империясының Еуропада оқыған элита балаларында зайырлылық идеялары басым бола бастады. Осы тұста амира табының балалары да Франция оқи бастады. Оқып келген жас армяндар консервативті армян құрылымын сынап, патриархаттың күшін біраз әлсіретті.

Оқып келген армян жастары жаңаша көзқарастарын ортаға салды. «Жас осман» қозғалысы сияқты армян қауымы арасында «жас армяндар» қозғалысы пайда болды. Жаңа қозғалыс Ыстанбұлдағы тіпті империядағы армян диаспорасының билігін рухани орталықтан алып, рухани орталықты да өздері басқарғысы келді.

Жас армян элитасының талабына сай Осман империясы үкіметі «Армян ұлттық заңын» қабылдады. Жаңа элита Армян патриархатының және жаңадан құрылған «Армян ұлттық жиналысының» өкілеттіктерін анықтауға тырысты. Бұрын Армян патриархаты арқылы тек діни мәселелерде билік жүргізген астанадағы армян элитасы енді жаңадан құрылған Армян ұлттық жиналысы арқылы саяси мәселелерді шеше алды. Армян ұлттық заңы армян тілінде «конституция» деп аталса, оның осман-түрік нұсқасы армян қауымдастығына қатысты «ереже» деп аталды. Бұл реформа жаңа зайырлы элитаның армян қауымдастығын басқаруды заңдастырды. Бұрынғы діни лидерлерге армян жиындарына араласып тұруға ішінара рұқсат берді (Seyfeli, 2019).

Түркияның республикалық жолға түсу кезеңінде барлық діни бірлестіктер сияқты аталмыш патриархат та реформадан өтті. Түркия өзін ислам әлемінде бірінші болып зайырлы мемлекет ретінде қалыптастырды. Алайда, ислам діні елдің дәстүрлі діні ретінде доминанты болып қала берді. Армян патриархаты басқа да патриархаттар сияқты жұмыстарын жалғастырып кетті. Елде негізгі патриархаттар Ыстанбұл ғаламдық патриархаты, Түрік караман православтарының патриархаты, Армян Ыстанбұл патриархаты болды.

Қазіргі Армениядағы тарихи католикосаттың тағдыры да осы армян мемлекеттілігімен байланысты. Армян халқының Иран және Осман империясының, Әзірбайжан хандықтарынан босап шығып, ел құру идеясы XVIII ғасырларда өркендей түсті. Әлемнің түкпір-түкпірінде тәлім алған армян өкілдері осы идеяға жұмыс жасай бастады. Жоғарыда аталған Ыстанбұлдағы амира атты армяндардың буржуазиясы да бұдан тыс қалмады. Арменияның мемлекет болу жолындағы әрекетін Ресей империясынан елестету мүмкін емес еді. Ресей империясы идеологиялық тұрғыда өзін Үшінші Рим, православ әлемінің жетекшісі деп қабылдады. Осман империясымен және Иран шахтарымен болған халықаралық саясатта Ресейдің ұстанымы Кавказдағы дін бауырлары грузиндер мен армяндарды құтқару.

III. Петр I заманынан бастап Ресей Кавказ тауына өз ықпалын орнатуға тырысты. Ресейдің экспансионистік ұмтылыстары армян халқының түрік-парсы езгісінен азат болу және армян мемлекетін қайта құру ұмтылыстарымен объективті түрде сәйкес келді. Армян шіркеуі үшін бұл қасиетті соғыспен пара-пар болды.

1769 жылы армян текті Астрахань көпесі Мовсес Сарафян Ресей үкіметіне армян және грузин еріктілері мен орыс әскери контингенттерінің Арменияны азат ету жоспарын ұсынды. Азат етілген Армения Ресейдің қорғауындағы тәуелсіз патшалық ретінде ұйымдастырылуы керек еді. (Урушадзе)

Ресей 1783 жылы Әулие Георгий трактісі арқылы Грузияны өз иелігіне алғаннан кейін, Ресейдің қолдауына деген үміт Кавказ христиандары арасында одан сайын арта түсті. Ресейдегі армяндардың рухани көсемі, Аргун архиепископы Иосиф Арменияны азат ету жоспарын Екатерина II-ге ұсынды.

Бірінші орыс-парсы соғысы (1804-1813) кезінде генерал Цициановтың басшылығымен орыс әскерлері парсыларға бірнеше рет соққы берді. Әзірбайжан хандығы болып есептелетін Гянджа хандығын басып алды және 1805 жылы Ереван хандығының астанас Ереван бекінісін қоршауға алды, бірақ нәтиже болмады. Ширак және Зангезур сияқты армяндар шоғырланған аймақтар Ресейге ерікті түрде қосылды. Армян халқы орыс әскерлеріне барлық көмек пен қолдауларын көрсетті.

1828 жылғы 10 ақпандағы Түрікменшай келісімі бойынша Ереван және Нахичеван хандықтарының

аумақтары, сондай-ақ Солтүстік Әзірбайжан хандықтарының аумақтары Ресейге қосылды. Тарихтың әртүрлі себептерімен Иранға қоныстанған армян халқына Ресейдің бақылауына өткен Армения аймақтарына қоныс аудару құқығы берілді. Осылайша Армян халқының, шіркеуінің Ресей құрамындағы тарихы басталды. (Грибоедов А. С.)

Армян халқы Ресейдің бодандығын қабылдай отырып өзін-өзі автономды басқаруға үміттенді. Бірақ патша үкіметі, керісінше, өз бақылауындағы аумақтардағы халықтың өзін-өзі басқаруын тежеді.

Ереван хандығының жеріне қоныстанған армян жұртын Ресей патшалығы Армян облысы деп атап, өзінің генералдарын басшылыққа тағайындап отырды. 1836 жылғы 11 наурыздағы «Шіркеу жарғысында» Армян шіркеуінің құрылымы, құқықтары мен міндеттері анықталды. Шіркеу өз иелігіндегі барлық жылжымалы және жылжымайтын мүліктің иесі, сондай-ақ білім беру, ағарту, неке және тағы басқа мәселелер бойынша билікті жүзеге асыру құқығы еге болды. Дегенмен, дін қызметкерлеріне зайырлы биліктің істеріне араласуға тыйым салынды. Эчмиадзин католикосаты рухани және ағарту істерінде белсенді болды. Бірақ католикос патшалық әкімшіліктің толық бақылауында болды. Кейін Ресей патша үкіметінің Эчмиадзин католикосатын Осман империясына қарсы бағыттауға пайдаланады, әрі Анадолыдағы армян халқына ықпал ету рөлін тыс қалдырмайды. Осман империясындағы Ресей елшісі Н.Игнатъев Эчмиадзин католикосатындағы терең бақылауды жібiту бойынша ұсыныс береді. Себебі Осман жеріндегі армяндар мен Ресей жеріндегі армяндардың шіркеулеріндегі бақылау, қысым бірдей еді (Урушадзе, 2023).

Ресейдің Сыртқы істер министрлігі мен Ішкі істер министрлігі арасында католикосатқа байланысты пікір қайшылықтары байқалады. Кавказ аймағын басқару бойынша патшалық үкіметтің өкілдері католикосатқа берілетін еркіндіктің жай ғана рухани деңгей ғана емес саяси идеологиялық деңгейге ұласатынынан қорықты. Ал Сыртқы істер министрлігі керісінше Иран мен Осман империясы аумағындағы армяндарды өзіне жақтас етудің жолы Эчмиадзин шіркеуі деп есептеді. Министрлікте Эчмиадзинде түрік, парсы және үнді епархияларының өкілдерінің қатысуымен үлкен армян шіркеуінің кеңесін өткізу идеясы талқыланды. Сыртқы істер министрлігі мұндай біріктіру кеңесі Эчмиадзин әкімшілігінің халықаралық ықпалын күшейтеді деп сенді (Урушадзе, 2023).

Танзиматтан кейін Осман империясындағы армяндардың жағдай күрт өзгеріп, оларға оң ықпал етті де, (Seyfeli, 2019) Ресей патшалығының Османдағы армяндардың жалғыз қорғаушысы деген көсемдік сипатын әлсіретті.

Эчмиадзиндегі католикосат басшылығына сайлауда синод шешімі бойынша автономды болған барлық патриархтар да кандидатурасын қоя алды. Бұл басқа патшалық азаматының (әсіресе Османлы армянының) католикос болуына жағдай жасады. Патшалық үкімет бұл үрдісті жөн көрмеді де, католикосат сайлауларына кейде жанама кейде тікелей араласып отырды.

1892 жылғы католикосат сайлауында Ыстанбұлдағы армян патриархы Мкртич (Хримиан) жеңіп шықты. Осман азаматының армяндардың рухани лидеріне айналғанына патшалық үкімет наразы болды. Жаңа католикосат пен Кавказ губернаторы арасындағы қайшылық болғаны байқалады. Петербордағы үкімет католикостың орыс тілін білуі, орыс шіркеуі бауыр шіркеу деп қабылдағаны Ресейге деген ілтипаты деп түсінді. Кавказ аймағының қолбасшысы Г.С.Голицын (1896-1905) орталық билікке жіберген есебінде католикосаттың бағынбайтынын, дербес әрекет ететінін ескертеді. Ішкі істер министрі Д.С.Сипягин (1899-1902) болса:

Бұл Түркия азаматтары католикос дәрежесіне көтеріліп, шетелдегі ойы нашар армяндардың ықпалына түсіп, біздің аймақта өмір сүретін армяндарға азат болу жөнінде саяси үгіт-насихатын таратуда. Біздің үкімет органдарымен үздіксіз күреске кірісті.

Түркияда туып-өскен аталған адамдар біздің үкіметіміздің әділ талаптарын түсінбеді және бұрынғы отандарында үйреніп қалған деспоттық әдістерді бізге үнемі қолдануға тырысты.

Ресей патшалығы армян апостолдық шіркеуін толық бақылауға алуды бастайды. 1903 жылы патша үкіметі армян шіркеуін кәмпескелеу туралы жарлық шығарды. Католикос Мкртич ашық күрес жүргізді. Армян шіркеулерін патшаға бағынбауға шақырды. Патша жағына өткен дін қызметкерлерін патриарх қатаң жазалады (Урушадзе, 2023).

XX ғасыр басында губернаторға қарсы терактілер болды. Бұл терракты губернатор армяндар жасады деп есептеді. Алайда патша үкіметі әлем армяндары арасында өте беделді болған католикосатты қызметтен

ала алмады. Сондықтан үкімет шіркеумен дипломатиялық тіл табысуға тырысты. Статус-кво Армения Республикасы жарияланған уақытқа дейін жалғасты. Арменияның республика жариялауын шіркеу белсенді түрде қолдады және армян халқын біріктіреді деп сенді.

1920 жылы Кавказ аймағында Кеңес үкіметінің орнауын шіркеу амалсыздан мойындады. СССР аймағында болған репрессиялар мен қудалаулар Армян шіркеуіне де әсер етті. 1922 жылы шіркеу иеліктерін күштеп тартып алу оқиғасы болды. 1928 жылы болса Армения аумағында жаппай дінге қарсы насихат басталды. Шіркеу мен мемлекет арасындағы салқындық екінші дүниежүзілік соғыстан соң өзгерді. Кеңес үкіметі Армян шіркеуіне өз жұмысын жасауға рұқсат етті. Алайда параллель түрде материализм, атеизм қарқынды насихатталды. 1980 жылдардағы қайта құру кезеңінде Армян шіркеуі армян ұлтшылдығының көрінісі болды. Әзірбайжанға қарсы насихатта сол замандағы католикостар белсенді болды.

Арменияның тәуелсіздік алуымен шіркеу өз жұмысын жандандырып, әлем армяндарының рухани лидері ретінде есептеледі. Армения конституциясында: Армения Республикасы Армян Апостолдық Қасиетті Шіркеуінің армян халқының рухани өміріндегі ұлттық шіркеу ретіндегі ерекше миссиясын мойындайды – деп көрсетілген. (Армения Конст. 8 бап) Әзірбайжанның Қарабақ аймағын қайтарып алу соғысынан кейін, Армян шіркеуі мен қазіргі армян үкіметі (Пашинян үкіметі) арасында келіспеушіліктер байқалады.

IV. Қазақстандағы армян шіркеуі іздеріне тоқталатын болсақ армяндардың қазақ жеріне келуі XIX ғасырмен тұспа-тұс келеді. Осы кезеңде Маңғыстауда армян қоныстары болған. Бұл аймақта армяндар сауда-саттық жасаған. Форт-Шевченкова апостолдық шағын ғибадатханасы бар. Бұл ғибадатхананы астрахандық армян көпестері 1893 жылы тұрғызған. Ақ тастан салынған ғибадатхана сәулет стилі бойынша әдеттегідей армян стилінде емес, сыртқы түрі Санкт-Петербургтегі Әулие Екатерина армян шіркеуіне ұқсайды. Ғибадатхана жанында ежелгі христиан зираты орналасқан. Онда армяндардан басқа, орыстар, венгрлер, австриялықтар және грузиндер жерленген. Ғибадатхана аумағында 1915 жылы қаза тапқан австриялық әскери тұтқындарға арналған құлпытас бар (Sputnik.kz).

Алғашқы армяндар Қазақстанға 1860 жылдары, Сырдария, Закаспий және Жетісу облыстары біріктірілгеннен кейін бірден келді. Армяндар аймақтағы Ресейдің басымдықтарын белгілеуде ерекше рөл атқарды. Олар сондай-ақ аймақтағы ішкі нарықтың, сыртқы сауданың және өнеркәсіптің дамуында рөл атқарды. 1890 жылы Каспий маңы аймағында 2893 армян және 4815 орыс тұрды. 1894 жылдың 1 қаңтарында жалпы саны 387 000 адамның 3438 армян және 9082 орыс болған.

1880 жылдардың басында армяндар Каспий теңізінің шығыс жағалауындағы барлық орыс бекіністерінде сауда бекеттерін орнатты. Орыс әскерлерімен бірге аймаққа кіріп, үйлер, дүкендер және керуен сарайлар салды; көп ұзамай олар әскерлердің азық-түлік пен басқа да қажеттіліктерінің негізгі бөлігін қамтамасыз етті. Түркістанның дамуы кезінде негізгі мәселелердің бірі орыс әкімшілігін жергілікті түркі тілді халықтан бөліп тұрған тілдік кедергі болды. Бұл мәселені көбінесе қыпшақ тілін жетік білетін армян тіліндегі аудармашылар шешті. (Яғни армян халқы арасында тегін қыпшақтармен байланыстыратын топтар бар еді. Олар қыпшақ тілінде емін-еркін сөйлейді) осылайша қоныстанған армяндар тұрғылықты жерінде аталған ғибадатхананы тұрғызып, рухани өмірлерін де тіктеген. Шағын ғибадатхана жұмысын Астрахань епархиясы бақылауда ұстаған. 1852 жылы ғибадатханаға Астраханнан григорияндық шіркеу қызметкері Миней Мхитаров келіп кеткен. Армян жұмысшылары мен көпестерінің Қазақ даласының бірнеше қаласында жүргенін, жұмыс жасағанын байқауға болады. Бірақ діни құрылым қалыптастырғанын байқамаймыз. Кеңес үкіметі кезінде армяндарды Орта Азия республикаларына қоныстандыру байқалды. Армян жасақтары Орта Азия халықтарына қарсы әскери қимылдарда белсенділік танытты. Жалпы, Орталық Азиядағы, әсіресе қазіргі Қазақстан Республикасының аумағындағы армян диаспорасының қалыптасуы мен дамуын төрт кезеңге бөлуге болады:

1. Ұлы Жібек жолы кезіндегі армян саудагерлерінің сауда қызметі (3-4 ғасырлар);
2. Шығыс Армениядан Каспий маңы аймағына армяндардың қоныс аудару толқыны (XIX ғасыр);
3. Кеңес кезеңі (1930 жылдардан бастап);
4. Қазіргі кезең (1990 жылдардан бастап).

Кесте 1

1926	1939	1959	1970	1979	1989	1999	2009	2019
636	7777	9284	12518	14022	19119	14758	25776	35453

Көргендеріңіздей қазіргі уақытта Қазақстанда 25-30 мың арасында армян халқы тұрады. Армяндардың диаспорасы Қазақстан халықтары ассамблеясында белсенді жұмыс атқарады. Алматы қаласында Армян апостолдық шіркеуіне тиесілі Әулие Карапет шіркеуі қызмет атқарады. Аталмыш шіркеуді 2006 жылы армян диаспорасы салдырған. Шіркеу территориясында әртүрлі үйірмелер орналасқан. Шіркеу – Ресейдегі армян шіркеуінің епархиясымен тығыз байланыста. Сонымен қатар, шіркеуді Қазақстандағы орыс православ шіркеуі жан-жақты қолдап отырады. (Хуршудян Э., Муканова Д.)

Армян диаспорасы Қазақстан жерінде көптеген қалаларға хачкар орнатқан. Хачкарлар орыс православ шіркеулеріне тиесілі Успен соборларында жайғасқан. Атырау облысындағы Успен соборында 2016 жылы 14 мамырда Армения елшісі Ара Саакянның және Атырау мен Орал епархиясының басшысы, митрополит Антонидың қатысуымен орнатылған. Атырау аймағында 400-ден астам армян ұлтының өкілі бар.

Ақтөбе облысында да 2016 жылы 29 қазанда армян диаспорасының қолдауымен хачкар орнатылған. Хачкардың ашылуына облыс әкімінің орынбасары Асқар Шериязданов, Ақтөбе облысының бас имамы Төлеби Оспан, Арменияның Қазақстандағы консулы Мгер Бадалян мен армян шіркеуі өкілдері қатысқан. Хачкар дұғасын Ташкенттегі армян шіркеуінің иерейі Ованес Григорян, Астраханьдағы армян шіркеуінің иерейі Маркос Саркисян оқыған. Осыған ұқсас хачкарлар Қазақстанда армян диаспоралары бар аймақтарда көрініс табады.

Қорытынды

Қазақстанның дін саясаты жөніндегі заңнамаларында барлық азаматтың дін ұстану құқығы қорғалғанын баса белгілейтінін көрсеткіміз келеді. Осы заңнамалар негізінде Армян апостолдық шіркеуі де тіркеліп жұмыс жасап келеді. Қазақстандағы армян халқы 130-дан астам ұлттың бірі және тарихи, мәдени ерекшеліктерін қорғағысы келеді.

Біз мақала арқылы Қазақстанның конфессиялық картасында көп көріне бермейтін армян шіркеуімен таныстыруды жөн көрдік. Дінтану саласында армяндарды православиелік шіркеудің бір бөлігі деп есептейтін адамдар аз емес. Алайда, тарихи және мәдени ерекшеліктерімен қатар Армян апостолдық шіркеуінің теологиялық та ерекшеліктері бар екенін көрсеткіміз келді.

Зерттеу барысында Армян апостолдық шіркеуінің жалпыхристиан өркениетіндегі ерекше орны мен тарихи даму эволюциясы жан-жақты талданды. Армян шіркеуі – әлемдегі ең көне ұлттық шіркеулердің бірі ретінде діни институт қана емес, армян шіркеуінің халқының ұлттық бірегейлігін қамтамасыз еткен, мәдени жадын сақтаған рухани орталық. Екі империяның арасында өзіндік еркін жол күресінде де ерекше рөл атқарған феномен. Мақалада Халкидон соборынан басталған шіркеу тарихы апостолдық мәнге ие болуы сонымен қатар әр кезеңдердегі даму қарқыны да ашып көрсетілді.

Зерттеудің маңызды тұсының бірі – Қазақстанда өмір сүретін армян халқының діни ерекшелігі мен тарихының баяндалуы. XIX ғасырдан бастап, Қазақстанға қоныс аудара бастаған армяндардың өзіндік шіркеулерінің, сенімдерінің қысқаша тарихы көрсетілді. Сондай-ақ тәуелсіздіктен кейін де көпұлтты, көпконфессиялы Қазақстанда өз орнын тапқан діни топ ретіндегі рөлі айқындалған.

Әдебиеттер тізімі:

- Брокгауз, Ф. А., & Ефрон, И. А. (Ред.). (1890–1907). Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона (Тт. 1–86). Санкт-Петербург.
- Грибоедов, А. С. (1917). Записка о переселении армян из Персии в наши области. В Полное собрание сочинений (Т. 3). Петроград.
- Дворкин, А. (1997). Историческое развитие христологической доктрины Армянской Церкви. В Ежегодная богословская конференция ПСТБИ: Материалы. Москва.

- Муканова-Хуршудян, Д., & Хуршудян, Э. Ш. (2001). Армяне в Казахстане: история и современность. Центральная Азия и Кавказ, 15(3).
- Православная энциклопедия (2009). Т. 21. Москва: ЦНЦ «Православная Энциклопедия».
- Тунян, В. Г. (2015). Армянский вопрос: мифотворческий аспект. Ереван: Издательство ЕГУ.
- Урушадзе, А. Т. (2023). Армянский католикос в системе управления Российской империи: пределы и противоречия интеграции. Христианство на Ближнем Востоке, 7(2), 183–202.
- Ersan, M. (2007). Selçuklular zamanında Anadolu'da Ermeniler. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Küçük, A. (1997). Ermeni Kilisesi ve Türkler. Ocak Yayınları. Seyfeli, C. (2019). İstanbul Ermeni Patrikliği (Kuruluşu ve İdari Yapısı). Çizgi Kitabevi.
- Thomson, R. W. (2012). Saint Basil of Caesarea and Armenian Cosmology: A Study of the Armenian Version of Saint Basil's Hexaemeron and Its Influence on Medieval Armenian Views About the Cosmos. Peeters Publishers.

References

- Brokgauz, F. A., & Efron, I. A. (Eds.). (1890–1907). Entsiklopedicheskiy slovar' Brokgauza i Efrona [Encyclopedic Dictionary of Brockhaus and Efron] (Vols. 1–86). St. Petersburg. [In Russian]
- Griboyedov, A. S. (1917). Zapiska o pereselenii armyan iz Persii v nashi oblasti [Note on the resettlement of Armenians from Persia to our territories]. In Polnoe sobranie sochineniy [Complete works] (Vol. 3). Petrograd. [In Russian]
- Dvorkin, A. (1997). Istoricheskoe razvitiye khristologicheskoy doktriny Armyanskoy Tserkvi [Historical development of the Christological doctrine of the Armenian Church]. In Ezhegodnaya bogoslovskaya konferentsiya PSTBI: Materialy [Annual Theological Conference of PSTBI: Proceedings]. Moscow. [In Russian]
- Mukanova-Khurshudyan, D., & Khurshudyan, E. Sh. (2001). Armyane v Kazakhstane: Istoriya i sovremennost' [Armenians in Kazakhstan: History and the present]. Tsentral'naya Aziya i Kavkaz, 15(3). [In Russian]
- Pravoslavnyaya entsiklopediya [Orthodox Encyclopedia]. (2009). Vol. 21. Moscow: TsNTs "Pravoslavnyaya Entsiklopediya." [In Russian]
- Tunyan, V. G. (2015). Armyanskiy vopros: Mifotvorcheskiy aspekt [The Armenian question: The myth-making aspect]. Yerevan State University Press. [In Russian]
- Urushadze, A. T. (2023). Armyanskiy katolikos v sisteme upravleniya Rossiyskoy imperii: Predely i protivorechiya integratsii [The Armenian Catholicos in the administrative system of the Russian Empire: Limits and contradictions of integration]. Khristianstvo na Blizhnem Vostoke, 7(2), 183–202. [In Russian]
- Ersan, M. (2007). Selçuklular zamanında Anadolu'da Ermeniler [Armenians in Anatolia during the Seljuk period]. Türk Tarih Kurumu Yayınları. [In Turkish]
- Küçük, A. (1997). Ermeni Kilisesi ve Türkler [The Armenian Church and the Turks]. Ocak Yayınları. [In Turkish]
- Seyfeli, C. (2019). İstanbul Ermeni Patrikliği: Kuruluşu ve idari yapısı [The Armenian Patriarchate of Istanbul: Its establishment and administrative structure]. Çizgi Kitabevi. [In Turkish]
- Thomson, R. W. (2012). Saint Basil of Caesarea and Armenian cosmology: A study of the Armenian version of Saint Basil's Hexaemeron and its influence on medieval Armenian views about the cosmos. Peeters Publishers.

Авторлардың үлесі

Ернар Абзалов - зерттеудің идеясын жүзеге асыру, қолданылатын әдістемесін анықтау, мақаланың тақырыбына сәйкес келетін әдебиеттерге шолу жасау, мәтінді жазу мен редакциялау.

Мұстафа Унал - жұмыстың теориялық құрылымын жасауда кеңес беруші, зерттеудің әдістемеге сай келуін қадағалаушы, мақаланы жазу барысында сыни пікір айтушы.

Мүдделер қақтығысы. Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

Авторлар туралы мәлімет / Сведения об авторах / Information about the authors:

Ернар Абзалов – PhD докторант, Эрджиес университеті, теология факультеті, Меликгази ауданы, Көшк махаллесі, Ахмет әл Бируни даңғылы, 38030, Кайсери, Түркия

ernarabzal345@gmail.com , <https://orcid.org/0009-0007-0687-2415>

Yernar Abzalov – PhD Student, Erciyes University, Faculty of Divinity, Melikgazi, Köşk mahallesi, Ahmet el Biruni caddesi, 38030, Kayseri, Türkiye

ernarabzal345@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-0687-2415>

Ернаp Абзалов – PhD докторант университета Эрджиеc, Факультет Теологии, район Меликгази, микро-район Кошк, проспект Ахмет аль Бируни, 38030, Кайсери, Турция

ernarabzal345@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-0687-2415>

Мұстафа Унал – Эрджиеc университетінің профессоры, PhD, теология факультеті, Меликгази ауданы, Көшк махаллесі, Ахмет әл Бируни даңғылы, 38030, Кайсери, Түркия

munal@erciyes.edu.tr , <https://orcid.org/0000-0002-4800-9122>

Mustafa Unal – Prof.Dr. Erciyes University Faculty of Divinity, Melikgazi, Köşk mahallesi, Ahmet el Biruni caddesi, 38030, Kayseri, Türkiye

munal@erciyes.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-4800-9122>

Мустафа Унал – профессор университета Эрджиеc, PhD, Факультет Теологии, район Меликгази, микрорайон Кошк, проспект Ахмет аль Бируни, 38030, Кайсери, Турция

munal@erciyes.edu.tr , <https://orcid.org/0000-0002-4800-9122>

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 21.07.2026

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 26.09.2026

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 30.09.2026